

4 oktober 2016

Inleider: Prof. dr. Maarten den Dulk

De mystieke molen van Miskotte. Mystiek en Verzet.

Op één van de kapitelen van de basiliek Sainte Marie Madelaine in Vezeley, in Bourgondië, zie je een twaalfde-eeuws meersterwerkje. Mozes giet heel zorgvuldig graan in een draaiende handmolen. Paulus houdt vol aandacht een zak onder die molen en vangt het meel op. Men spreekt van 'de mystieke molen'. In de draaiende molen verandert het graan van de Joodse Thora in meel waarvan de andere volken brood kunnen bakken. Dat is een geheimzinnig, mystiek moment. De vreemde God, die niemand kent, komt dicht bij, in je hand, in je mond.

Dat beeld van Mozes als molenaar speelt in mijn hoofd als ik Miskotte's boekje lees *De weg van het gebed*. De beelden verschuiven in mijn hoofd en onverwachts zie ik Miskotte als molenaar. Hij giet het graan van dogmatiek en praktische theologie en exegese in een molen en ik denk: wat moet ik daarmee. Dat gaat over een God die wel heel ver van mijn bed is. Maar, waarachtig, er komt fijn meel uit, waar elke bakker wat mee kan. Miskotte als molenaar. Hij brengt beweging in die dubbele ervaring van de werkelijkheid van God. God is ver weg *en* dichtbij, volstrekt verborgen *en* intiem nabij. De mystieke molen zorgt ervoor dat je alert blijft voor die distantie en die nabijheid. Ook als je hunkert naar de nabijheid, bewaar je distantie. Maar terwijl je distantie bewaart, zoek je nabijheid. Een kortere weg voor de omgang met de Verborgene is er niet.

Zij die door deze mystieke molen van Miskotte in beweging worden gebracht, merken dat ze los komen uit onverschilligheid en besluiteloosheid en dat ze anders gaan aankijken tegen de wereld waarin ze leven en dat ze vroeg of laat in verzet komen tegen de gewone gang van zaken, in de samenleving en in de politiek. De mystieke molen biedt voedsel voor het verzet.

Ik moet echter meteen wat gas terug nemen. Miskotte's geschrift *De weg van het gebed* is een jaren zestig boekje. Het is niet mijn bedoeling om de jaren zestig terug te halen. Er is inmiddels teveel gebeurd. We zijn ooit door het boek *Elke morgen nieuw* (1978) gewezen op het Joodse Achttiengebied. We zijn in de afgelopen tientallen jaren vertrouwd geraakt met allerlei vormen van meditatie, met rituelen en met liturgische experimenten. En een maand geleden nog verscheen Gerrit Immink's boek: *Bidden in het besef van Gods tegenwoordigheid*, waarin hij duidelijk maakt dat hij niet zoveel kan met Barth en Miskotte. We kunnen dus niet net doen alsof de tijd heeft stilgestaan door gewoon te herhalen wat Miskotte zegt.

Wat ik ga doen, is *in eigen woorden* weergeven hoe ik dat boekje *nu* versta. Dat is een keuze en dat betekent in dit geval dat ik voorbij ga aan allerlei aspecten waaraan dit boekje zo rijk is en dat ik vooral let op *de ethische strekking*. Ik bedoel daarmee dit: ik let vooral op die momenten in het boekje waar Miskotte betoogt dat het gebed de bedoeling heeft om onze agenda te bepalen. Wat je bidt, geeft richting aan je handelen. Dat is de motor van dit boekje. Ik denk daarbij dóór op het motief van de inaugurele rede van Bert ter Schegget: 'Het gebed als hart van de ethiek' (1982).

Daar komt nog iets bij. We moeten alert zijn op het feit dat Miskotte in dit boekje niet één beweging schetst, maar twee, *tegengestelde* bewegingen. Eerst (hoofdstuk II-VI) gaat hij in op de vraag: wat is bidden? Wat is het wezen van het gebed? Hij bespreekt de grote variatie aan gebeden uit het Psalmboek van de Joodse traditie en laat horen waarom het in al die gebeden nu eigenlijk gaat. Dat deel is vrij zakelijk en informatief. Je krijgt gaandeweg het gevoel dat je wel weet hoe het gebed richting geeft aan je handelen. Daarna echter wendt hij de steven (hoofdstuk VII-X) en dan stelt hij de vraag naar de echtheid van ons gebed. Weten we wel wat we doen als we bidden? Is het eigenlijk wel een zinvolle daad of is het een zielloos ritueel of een vorm van magisch denken? Hier, in het tweede deel van het boek, wordt het betoog bewogen en existentieel. Miskotte mediteert over een uitroep van Paulus: '...wij weten niet wat we moeten bidden...' We weten het echt niet.

Dat zijn dus twee *tegengestelde* bewegingen: eerst de motiverende vraag: Wat is bidden? Wat leren de Psalmen ons daarover? - en dan de bewogen vraag: Weten we wel wat bidden is? Waarom is Paulus daar zo kritisch over? Dit boekje wil dat de lezer in die twee verschillende bewegingen meegaat, de beweging van de Psalmen en de beweging van Paulus, om voorgoed heen en weer bewogen te worden. Hoe doe je dat? Er is geen alternatief dan de grote lijn van het boekje volgen en de bewegingen inoefenen. Ik probeer dan in de breed golvende taal van Miskotte enkele lijnen te tekenen. Ik vereenvoudig zijn tekst in de hoop dat het helpt bij het lezen van het boekje zelf.

In het eerste deel van *De weg van het gebed*, in de hoofdstukken II-VI, wordt de vraag gesteld: wat is bidden?

In die eerste reeks hoofdstukken vraagt Miskotte naar het 'wezen' van het gebed. Als je dat hoort, ga je onwillekeurig wat lui achterover zitten. Als hij bezig is met het 'wezen' van het gebed, dan lijkt dat immers alsof hij zich van de praktijk afwendt en zich terugtrekt in een mysterieuze dieptepeiling. Maar: let dan op de termen waarin Miskotte dat wezen van het gebed tot uitdrukking brengt! Het voert ons nu juist midden in onze dagelijkse besognes. Het leidt niet af van de praxis, maar bindt ons erop. Dat is een fascinerende ervaring bij het lezen.

Ik onderscheid in zijn betoog drie stellingen en ik geef ze in mijn eigen woorden weer:

De eerste stelling: Bidden is bewust leven en bewust leven is bidden.

Dat is-gelijk-teken tussen bewust leven en bidden is bedrieglijk eenvoudig. Hoe zo: als je bewust leeft, bid je en als je bidt leef je bewust? Is bidden dan niets anders dan bewust leven? Zo eenvoudig gaat het hier nu ook weer niet toe. Wat Miskotte doet is tegelijk verbinden en onderscheiden. Hij *verbindt* het menselijke bewustzijnsproces met de bijzondere omgang met God. Hij verbindt ze zo dat je de één niet zonder de ander kan meemaken. Tegelijk *onderscheidt* hij ze, hij houdt ze strikt uit elkaar. Het één komt niet uit het ander voort. Bidden en bewust leven blijven als het ware twee polen. Die tweepoligheid heeft alles met de praxis van het bidden te maken. Hoe zeg je dat?

Terwijl je leeft, voluit en serieus, lijdend en strijdend, niet op de vlucht, maar waakzaam in het hier en nu, reageer je op wat God zegt en doet. Dat maak je je niet altijd bewust. Je leeft je leven zo goed en zo kwaad als dat gaat. Maar feitelijk is alles wat je zegt en doet een reactie op een vraag: mens, waar ben je, weet je wie je bent, en waar is je broeder en zuster en waarheen ben je op weg? En die vraag wordt je gesteld door een ander. Je bedenkt die vraag niet zelf. Je wordt er mee geconfronteerd. Het is een vraag waardoor je als het ware naast je zelf gaat staan en naar je zelf kijkt. Wanneer die vraag je raakt op onontkoombare en beslissende wijze, dan kan het zijn dat die ander zich laat kennen als God. Zeker, met die dingen ben je lang niet altijd bezig. *Soms* maak je je dat bewust. En dan gebeurt het. Dan zet je je leven even stil en je maakt een tussenevaluatie. Je stelt je de vraag: waar ben ik nu ergens? waar ben ik terecht gekomen, ergens op mijn weg door het leven? Die vraag: Waar ben ik? En tegelijk schiet het door je heen: wat een wonder dat ik er ben! Je wordt bewust van het gegeven dat je 'ik' bent. Geen onderdeel van een zaak of van een beweging, geen product van het noodlot of van een vergissing, maar een vrij en verantwoordelijk mens die aangesproken wordt en die geacht wordt antwoord te geven. Die verwondering: Wie ben ik dat ik hier mag zijn? Welnu, bidden is het moment waarop je je bewust maakt dat je leeft in de vraag (waar ben ik?) en in de verwondering (wie ben ik dat ik hier mag zijn?). Bidden ontstaat op het moment dat je beseft dat die vragen en verwondering onontkoombaar zijn, omdat ze aan jou gesteld worden door een ander, een beslissende ander, die zich als God laat kennen.

Als ik te gast ben in de Remonstrantse kerk in Alphen aan den Rijn, dan bevind ik me in een klein gebouwtje, een voormalige synagoge. De plaats waar de Thorarollen bewaard werden is er nog bewaard. We kijken allemaal naar die kast voor ons, als naar de plaats van de Schriften die getuigen van Gods Woord. Boven die kast worden de Tien Geboden uitgeteld, pars pro toto de hele Thora. Die geboden geven aan dat er iets beslissends en heilzaams van God uitgaat. En terwijl je daarnaar kijkt, valt je oog ineens op een tekst: *weet voor wie jij staat*. Het zijn woorden uit de Talmud: 'Als je bidt, weet voor wie je staat...'. Telkens als ik dat lees, realiseer ik me dat ik leef voor Gods aangezicht. En zie, daar begint het gebed. Daar begint de omgang met God. Ik ga in de geest voor God staan en fluister: 'Hier ben ik!'. En ik word bevangen door de duizeling dat God voor mij staat. En daar begint mijn leven dan een bepaalde zin te krijgen. Het doet er blijkbaar voor deze God toe dat ik er ben. *Ik word aangesproken* op mijn hele existentie. En *ik begin zelf te spreken*. Dat moet dan wel zoiets als bidden zijn. Dat bidden, dat bewuste leven, waarin ik me uitspreek omdat ik aangesproken word, houdt niet op bij die kast. Het is uiteraard een heel proces. Het gaat het hele leven door. Het gaat met horten en stoten, van dag tot dag, van week tot week. Het is een leerproces waarin ik, als het goed gaat, God en mijn leven steeds beter leer kennen. In die zin is bidden de oefening om bewust te leren leven.

De tweede stelling: Bidden is tot de ontdekking komen dat het anders kan.

In het bewustzijnsproces leer je jezelf kennen. Je leert je kracht kennen en op zekere dag ook je zwakte en zelfs werp je een blik in de afgrond van je bestaan. Dat kan ver gaan in je leven. Op sommige dagen wordt 'leren leven' een drama. Dan beseft je dat je niet goed bezig bent en dat je wanhopig graag anders zou willen leven dan je doet.

Bidden is dat je met deze wanhoop en dit zoeken niet bij jezelf blijft, maar dat het in de lichtkring getrokken wordt van het gesprek dat God met de mens voert. 'Gesprek' dat is

communicatie, dat is deel krijgen en deelnemen aan wat God zegt en doet. Je blijft dan niet langer bij jezelf in je wanhoop, maar je wordt meegenomen op de weg die God gaat en je krijgt deel aan de dynamiek van die weg. Op die weg hoor je hoe jezelf met pijn de biecht uitspreekt, zoals je dat nooit eerder durfde doen, maar je hoort jezelf ook spreken over de hoop dat het anders kan. Je doet waarachtig de belofte dat je het anders zal gaan doen: 'Ik kan anders!' Dat is een ingrijpend drama! En dit drama is nu precies de weg van het gebed. De uitkomst van het drama is dat je de vrijheid leert nemen om het anders aan te pakken in je leven. Het gebed is de deur naar een nieuwe ruimte, waar licht is en vreugde.

Ik moet denken aan een van de chassidische legenden van Buber uit de serie druksels van de kunstenaar Werkman. Het draagt de titel: 'het feest van de vergeving'. Dat feest is de uitkomst van een langdurig en verdrietig drama. Als eindelijk de deur van de feestzaal opengaat straalt het licht je tegemoet.

De derde stelling: bidden is gaan doen wat gedaan moet worden met het oog op Gods rijk.

In deze derde these wordt alles op de noemer van de ethiek gezet. Bidden is het begin van de dáád. En zonder die daad is bidden zinloos. Wat is daarmee bedoeld? Laat ik het aantonen aan de hand van het *Onze Vader*. Het *Onze Vader* richt eerst je aandacht op de komst van Gods rijk: Uw rijk kome...Maar vervolgens neemt het gebed je mee in de richting van Gods rijk door je inzet te vragen voor deze wereld, hier en nu. Dat is een wereld waar iedere dag weer brood genoeg moet zijn voor vele, vele mensen. Dat is een wereld waar de mensengemeenschap vastgelopen is in een moeras van de vergelding en die smacht naar vergeving en een nieuw begin. Dat is een wereld die uitzielt naar bevrijding van het kwaad. We kunnen het ons dus niet permitteren om het *Onze Vader* te prevelen zonder te handelen. Je kan niet vragen om brood en tegelijk de ander brood onthouden, je kan niet smeken om vergeving en tegelijk vergelding blijven zoeken, je kan niet spreken over bevrijding van het kwaad en tegelijk een pact sluiten met het kwaad. Wie dat doet, is niet langer geloofwaardig. Sterker nog, wie bidt en niets doet, wekt de indruk dat ie in sprookjes gelooft – zegt Miskotte. Je kan niet wegzwijmelen in een zogenaamd 'mystiek gebed' - zegt hij - . Je moet juist alert blijven op wat er dagelijks gebeurt. Je kan niet wegzakken in de teleurstelling over het feit dat je gebeden niet uitkomen, maar je gaat ervoor om te *doen* wat je bidt. Hier zijn we vlakbij het wezen van het gebed. Door te bidden stel je een duidelijke dáád van vrijheid en met die dáád houd je de toekomst van de samenleving open. Het omgekeerde is ook waar: door niet te bidden, verliest je handelen alle richting en ga je op weg zonder een idee te hebben waarheen en waartoe. Wie niet bidt, capituleert voor de gedachte dat alles gaat zoals het gaat. Maar zo gaat het niet! Jezus Christus bidt in ons midden en neemt ons daarmee op weg vanuit de geschapen en diep gewonde wereld naar Gods rijk, de nieuwe wereld, waar vrede is voor allen. Dat is het wezen van het gebed.

In het tweede deel van *De weg van het gebed*, de hoofdstukken VII-X, wordt de tegenvraag gesteld: weten we wel wat bidden is?

In hoofdstuk 7 onderbreekt Miskotte zijn analyse en zet alles op losse schroeven. Hij stelt zich de kritische vraag: weten we eigenlijk wel wat we zeggen als we het over het gebed hebben? Weten we wel wat we moeten zeggen als we bidden? Is het wel echt waar wat we

zeggen en wat we doen? Die vraag is niet retorisch bedoeld. Ze brengt ons bij de rotsbodem van het bestaan. Miskotte beroept zich op een woord van Paulus uit Romeinen 8:26-27. Het gaat hem om de uitspraak:

'...Wij weten niet wat wij bidden zullen, gelijk het behoort...'

Die uitspraak neemt hij volstrekt serieus. Hij noemt het een geweldig woord (blz. 96) dat hij mediterend tot zich toe wil laten. Daarmee onderbreekt hij dus op radicale wijze zijn eigen analyse tot dusver. Het doet denken aan de veelgeciteerde verzuchting van de filosoof Socrates: ik weet dat ik niets weet. Daar tuimelt iedere zelfbevestiging om. Zoiets gebeurt hier wanneer Miskotte mijmert: 'We weten niet wat we moeten bidden'.

Deze uitspraak is overigens een deel van een langere zin van Paulus. De hele passage klinkt in Miskotte's weergave als volgt (blz 90,91):

'...wij weten niet wat wij bidden zullen, gelijk het behoort...'

*...maar de Geest neemt helpend ons onvermogen in zich op...
de Geest zelf treedt voor ons in met onuitsprekelijke zuchtingen;
en God die de harten doorzoekt, weet welke de mening des Geestes is,
omdat deze naar God voor de heiligen bidt.'*

Wat gebeurt hier? Het gebed wordt nu niet meer geanalyseerd als menselijke daad. Het gebeuren wordt in een totaal ander licht gesteld. In dat licht vertoont het zich als een beweging van Gods Geest. Niet wij bidden tot God, maar Gods Geest spreekt in ons en voor ons. Dat is nauwelijks te bevatten. Ineens beseffen we dat we het niet over iets van ons zelf gaat, over een godsdienstige rite, maar dat we betrokken worden in iets dat van Godswege gebeurt, voor ons en in ons. Sinds ik me dat bewust ben, leid ik het Onze Vader in de kerkdienst niet langer in met de woorden: 'Bidden wij, zoals Jezus Christus ons heeft geleerd...', maar: 'Bidden wij, zoals Jezus Christus in ons midden bidt...'. We volgen deze nieuwe gedachtegang van Miskotte. Het is het mooiste en diepste van het boek.

De eerste tegenstelling: Niet ons bewustzijn, maar de Geest geeft richting aan ons gebed

De beweging van Gods Geest schakelt ons bidden niet uit, maar geeft ons bijstand, geeft ons lucht en taal en vertolkt zo onze verwarde uitspraken. Op deze wijze geeft de Geest richting aan ons armetierige gebed. De Geest bidt in ons en doet zo meer dan wij kunnen. Dat maakt ons verlegen en benauwd. We voelen hoe onecht en hoe krachteloos onze manier van bidden is. Maar het geeft ons ook bevrijding. De Geest is het die ons bidden werkelijk richting geeft. God weet wat we bedoelen. Van ons uit gezien zit er niets mystieks in ons gebed. Het is meer zoiets als een schietgebed, nee sterker: een schreeuw, soms gesmoord, soms hartverscheurend. Zijn deze schreeuw en de bedoeling van de Geest één? Is het schietgebed een mystiek gebed? Miskotte houdt die vraag open. Maar hij wijst de vraag niet af.

De tweede tegenstelling: De gemeente bidt niet omdat ze het beter weet, maar ze deelt in de nood van de wereld

De beweging van de Geest keert ons niet naar binnen in de eigen besloten kring, maar zet ons in de ruimte van de wereld. Daar gebeurt het. De gemeente van Christus staat samen met alle mensen in de zelfde geschiedenis en ze delen dezelfde nood. 'Kerk en wereld in de crisis' om het met Dippel te zeggen. De mensen weten van de doem van de vergeefsheid der dingen en ze kennen de onmacht om als slaven onder die doem te moeten leven. Als de gemeente bidt doet ze dat in onopgeefbare verbondenheid met de wereld, met alle mensen op aarde. Ze deelt in hun moeite met deze tijd en ze deelt hun verlangen naar bevrijding en naar een nieuwe wereld en naar echt leven. Het zuchten en klagen en schreeuwen van de wereld is haar niet vreemd, het is ook háár zuchten en klagen en schreeuwen. Miskotte denkt daarbij aan het woord uit Romeinen 8: 22

*Wij weten dat de hele mensheid nog altijd als in barensweeën zucht en lijdt.
En zij niet alleen, ook wijzelf, die als voorschot de Geest hebben ontvangen,
ook wij zuchten...*

Zo te bidden is geen vreemd, vroom ritueel, voor religieus begaafden, maar het is doen wat elk eerlijk mens kan doen en moet doen voor al die andere mensen. Zo te bidden slaat ergens op. Namelijk op de verschrikkelijke nood van deze tijd. En de gemeente in navolging van Jezus Christus doet dit, bidt, bewust en in vertrouwen dat het een goede zaak is. Daarom bidt ze met innigheid, niet alleen voor zich zelf, maar voor allen. Ze bidt plaatsvervangend voor ieder, die niet bidden kan. Dan wordt het gebed pas echt.

De derde tegenstelling: Bidden is erkenning van de angst en tegelijk strijd tegen de angst

Het laatste deel van Miskotte's boek is één indrukwekkende meditatie over Romeinen 8: 15

*U hebt de Geest niet ontvangen om opnieuw als slaven in angst te leven,
u hebt de Geest ontvangen om Gods kinderen te zijn
en om te kunnen schreeuwen:
Abba, Vader.*

Miskotte begint daar met een peiling van het zijn in deze wereld, een plaats waar we van tijd tot tijd door angst ontregeld worden. De waan van de dag en de demonie van de macht is te groot. We zijn in onze eigen wereld op de vlucht en raken in onze eigen habitat vervreemd. In die situatie is bidden een doodservaring, waarbij men alleen nog kan schréuwen. Maar hoor dan die kreet: 'Abba, Vader'! Het is tegelijk een angstkreet en een beroep op het leven met God, die niet demonische macht uitstraalt, maar die trouw is aan de mensenkinderen. Het is een getuigenis tegen de angst die men maar al te goed kent. Vandaar klinkt het *Onze Vader* als een verzetsdaad, als opstand tegen de beheersers van deze wereld en als een beweging waarin men zich bevrijdt van die beheersers. Wie bidt in Gods naam zweert het ontzag voor de groten der aarde af. Wie om Gods rijk vraagt, keert zich tegen de machten van hoog tot laag die ons leven kleineren, imponeren en verzieken. Wie Gods wil laat gelden, distantieert zich van de willoze tendensen die onze geschiedenis opdrijven. Bidden in deze

zin is een vorm van exorcisme, waarbij de duivel wordt uitgedreven. De gemeente – voor zover ze niet wegkruipt en deserteert - neemt de vrijheid om dit te doen. En het is haar geraden om het te doen! Het gaat de toekomst van alle mensen aan.

Zo eindigt het kleine, mystieke en krachtige boekje van Miskotte over het gebed. Ik sluit af met een enkele zin uit het gebed dat Miskotte zelf uitsprak aan het slot van een dienst in de Willem de Zwijgerkerk te Amsterdam over het thema *'God is dood'*. *Kletspraat of rouwklacht*:

O Heer, Gij God der geesten over alle vlees,

*wij bidden U...dat Gij het gebed in ons wekt,
dat wij door de inkeer zouden mogen genezen tot een nieuw begin;
een nieuw begin ondanks alles wat gebeurd is in de wereld en in ons eigen bestaan,
ondanks alles wat we aan verloochening en verraad hebben gepresteerd,
ondanks alles wat tegen is,
in onze omgeving en in onze lectuur,
en in de suggesties waarmee we worden besprongen,
ondanks alles: een nieuw begin....'*

(Miskende Majesteit, 1969, blz 111)

Hand-out.

K. H. Miskotte, *De weg van het gebed* (1962)

In het eerste hoofdstuk wordt een theologische discussie gevoerd over de invloed van de 'voorzienigheidsleer' op de praktijk van het gebed.

In de hoofdstukken II-VI wordt de vraag gesteld: wat is bidden?

1. Bidden is bewust leven en bewust leven is bidden
2. Bidden is tot de ontdekking komen dat het anders kan
3. Bidden is gaan doen wat gedaan moet worden met het oog op Gods rijk

In de hoofdstukken VII-X wordt de tegenvraag gesteld: weten we wel wat bidden is?

Is ons gebed – hoe bewust en eerlijk ook - wel echt? Miskotte denkt aan een woord van Paulus uit Romeinen 8:26-27, die in zijn weergave (blz 90,91) als volgt klinkt:

*'Wij weten niet wat wij bidden zullen, gelijk het behoort...
...maar de Geest neemt helpend ons onvermogen in zich op...
de Geest zelf treedt voor ons in met onuitsprekelijke zuchtingen;
en God die de harten doorzoekt, weet welke de mening des Geestes is,
omdat deze naar God voor de heiligen bidt.'*

Dat leidt tot drie stellingen die de tegenpool vormen van de vorige stellingen:

1. Niet ons bewustzijn, maar Gods Geest geeft richting aan het gebed
2. De gemeente bidt niet omdat ze het beter weet, maar deelt in de nood van de wereld

naar Romeinen 8: 22

*'Wij weten dat de hele mensheid nog altijd als in barensweeën zucht en lijdt.
En zij niet alleen, ook wijzelf, die als voorschot de Geest hebben ontvangen,
ook wij zuchten...'*

3. Bidden is erkenning van de angst en tegelijk strijd tegen de angst

naar Romeinen 8: 15

*'U hebt de Geest niet ontvangen om opnieuw als slaven in angst te leven,
u hebt de Geest ontvangen om Gods kinderen te zijn
en om te kunnen schreeuwen:
Abba, Vader.'*